

Tien eeuwen Kasteel de Haar

Tien eeuwen Kasteel de Haar

Redactie

Jacqueline Heijenbrok
Guido Steenmeijer
Katrien Timmers

Eindredactie

Jacqueline Heijenbrok
Guido Steenmeijer

Met medewerking van

Cor Bouwstra
Ben Olde Meierink
Klaarke Schuiringa
Marjan Twigt

Auteurs

Cor Bouwstra
Jacqueline Heijenbrok
Jan H. Huiting
Mariëtte Kamphuis
Ben Kooij
Wendy Landewé
Hugo Landheer
Diny van der Leest-Brand
Wies van Leeuwen
René van der Mark
Ben Olde Meierink
Els van Mourik
Hanneke Ronnes
Guido Steenmeijer
Meindert Stokroos
Leo Tebbens
Katrien Timmers
Denis Verhoef
André Viersen

Inhoud

Alexandra barones van Zuylen van Nijevelt Voorwoord	6
Jacqueline Heijenbrok en Guido Steenmeijer Inleiding	8
Jan H. Huiting Landschap en bewoning	12
Institutionele geschiedenis	20
Den Eyk	30
Eigenaren en bewoners van het Kasteel tot circa 1890	34
Ter Mey	40
Boekel van der Haer als leenman	55
Kleine Haar	60
Een wandeling door De Haar omstreeks 1700	92
René van der Mark en Leo Tebbens De vroegste voorgangers van het Kasteel: archeologische sporen uit de periode 1000-1450	104
André Viersen De bouwgeschiedenis van het Kasteel vóór 1892	116
Guido Steenmeijer en André Viersen Van ruïne tot buitenhuis – een niet uitgevoerd ontwerp	140
André Viersen en Ben Olde Meierink De herbouw van het Kasteel 1892-1912	142
Wies van Leeuwen ‘Cette splendide restauration’ De plannen voor de restauratie en herbouw van het Kasteel	166
Torens en tinnen	171
Katrien Timmers De bewoners van De Haar vanaf circa 1890	214
De afstamming van de Van Zuylens	218
Bal masqué	226
‘En souvenir du 3 juillet 1893’	230

Maltezer Ridderdag	238
Le chemin du souvenir – een kasteelroman	244
Les obsèques de Hélin	256
Greet van Rooijen-Gerssen en veertig jaar ‘september’	272
Toerisme	302
 Katrien Timmers	
Cuypers, Van Zuylen et ‘le goût Rothschild’: interieur en collectie	304
 Wendy Landewé	
Ateliergeheimen: de decoraties in het Kasteel	334
Een raadselachtige ridder in Rotterdam	344
Fabelachtige consoles in de Hall	350
De vos van Pierrefonds op herhaling	358
 Ben Olde Meierink en André Viersen	
De Kapel	364
 Jacqueline Heijenbrok en Guido Steenmeijer	
Kasteelterrein en bijgebouwen: poorten, Châtelet en Stalplein	406
 Meindert Stokroos	
De technische installaties	436
 Jan H. Huiting	
Het oude dorp De Haar (vijftiende tot negentiende eeuw)	460
 Hugo Landheer	
De aankoop van de gronden en het nieuwe dorp Haarzuilens	470
 Mariëtte Kamphuis en Hugo Landheer	
‘Canaille dans l’ame’ – Het dossier Olders	490
 Mariette Kamphuis	
Een eclectisch park	492
 Ben Kooij en Diny van der Leest-Brand	
De grote moestuin en de kassen	542
 Cor Bouwstra	
De restauratie 2001-2011	560
 Hanneke Ronnes	
Verdaagde schoonheid. Een receptiegeschiedenis van De Haar als ruïne en als Cuyperscreatie	578
 Noten	592
Bibliografie	632
Afkortingen	641
Voornaamste archieven en collecties	641
Register	642
Subsidiënten en sponsors	649
Ruimte aanduidingen	650
Colofon	660
 Jan H. Huiting, Els van Mourik en Denis Verhoef	
Familiestambomen	losse bijlages

Baron Etienne Gustave
Frédéric van Zuylen van
Nijvelt, opdrachtgever van
de herbouw van De Haar.
(SKDH Familiefoto's)

Pierre en zijn zoon Joseph
Cuypers, de architecten van
de herbouw van De Haar, 1917.
(uit: *De Prins der
geïllustreerde bladen*,
24 februari 1917)

Inleiding

Jacqueline Heijenbrok
Guido Steenmeijer

De eerste druk van dit boek had eigenlijk in 2010 moeten verschijnen. Dan was het precies een eeuw geleden geweest dat het monumentale *'Le Château de Haar à Haarzuylens'* van Pierre J.H. Cuypers (1827-1921) en Frans Luyten (1847-1917) het licht zag, ook ter afsluiting van een langdurige bouwcampagne. In de jaren tussen 1890 en 1910 ging het om de herbouw van het tot ruïne vervallen Kasteel, gecombineerd met het herstel van de historische heerlijkheid, nu om de restauratie van belangrijke delen van het toen gecreëerd landgoed: het Kasteel zelf, de bijgebouwen, de tuinen en het park.

De restauratie van De Haar, die onbedoeld anders is verlopen dan bij de start in 2001 was voorzien, behoorde tot de zogeheten 'Kanjerprojecten', grootschalige operaties waarvoor veel Rijkssubsidie beschikbaar was. Een van de voorwaarden voor de subsidieverstreking als geformuleerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nu de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, was dat deze gepaard zou gaan met bouwhistorisch onderzoek, ter ondersteuning van het ontwerpproces maar ook voor de wetenschap. De resultaten van het onderzoek moesten worden gepubliceerd, wat de aanleiding was voor de samenstelling van dit boek.

Het onderzoek, verricht door verschillende bouwhistorische bureaus, viel uiteen in het onderzoek aan de gebouwen zelf, zowel voorafgaand aan als tijdens de restauratie, en het archiefonderzoek. In het geval van De Haar kon dit laatste een belangrijk element zijn, omdat het zeer omvangrijke archief van de herbouw van tevoren vanuit het Kasteel was overgebracht naar het Nederlands Architectuurinstituut in Rotterdam en daar was geïnventariseerd. Dit betekende dat gezocht kon worden in enkele duizenden bouwtekeningen en historische foto's en meters correspondentie en financiële administratie, waarvan de restauratie, maar ook het onderhavige boek in ruime mate heeft geprofiteerd.

Al deze informatie maakte het mogelijk de publicatie niet te beperken tot de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek, maar uit te breiden met andere interessante aspecten van de herbouw van omstreeks 1900. Het gaat dan om de grootschalige aankoop van grond voor het herstel van de in 1795 opgeheven heerlijkheid De Haar en de tuin- een parkaanleg.

Dit laatste onderwerp is bij de kop gepakt door Mariëtte Kamphuis, met een toegift over de moestuin en kassen door Ben Kooij en Diny van der Leest-Brand, het eerste door Hugo Landheer, die meteen ook de stichting van het nieuwe dorp Haarzuilens heeft meegenomen omdat deze er direct mee samenhangt.

Vanwege het herstel van de heerlijkheid en de verplaatsing van het dorp moest ook de geschiedenis van de heren van De Haar en hun domein worden beschreven, wat gedaan is door Jan H. Huiting. Hij kwam tot de verrassende conclusie dat er al rond het jaar duizend bewoning op de plek van het huidige Kasteel kon zijn geweest. Deze conclusie zou later door ander onderzoek worden bevestigd, wat heel bevredigend was geweest als het niet zou zijn gegaan om een geluk bij een ongeluk. Zoals Cor Bouwstra beschrijft in zijn relaas over de restauratie, bleek na verloop van tijd dat het Kasteel volledig moest worden voorzien van een paalfundering, waardoor het nodig was het souterrain te ontmantelen. Dit maakte het mogelijk archeologisch onderzoek te doen, waarvan verslag wordt gedaan door René van der Mark en Leo Tebbens. Zij vonden niet alleen sporen van bewoning rond het jaar duizend, maar ook van de vroegste voorgangers van het Kasteel, van de twaalfde tot de vijftiende eeuw.

In de vijftiende eeuw neemt André Viersen het stokje over met zijn bouwgeschiedenis van het bovengrondse Kasteel, die gaat over de bouw, verwoesting en herbouw in de vijftiende en zestiende eeuw en het dramatische verval in de achttiende en negentiende eeuw.

Landschap en bewoning

Jan H. Huiting

Een schets van het landschap

Het gebied rond Haarzuilens wordt gerekend tot het rivierkleigebied. Hoewel het slechts een klein onderdeel is van het rijke mozaïek van landschapstypen in de provincie Utrecht, is het rijk aan sporen die water, ijs en wind in met name de laatste twee miljoen jaar hebben achtergelaten. Deze periode wordt, met uitzondering van de laatste tienduizend jaar, het Pleistoceen genoemd. Het zijn vooral de ijstijden geweest, koude periodes met oprukkende ijsmassa's en zeer lage zeespiegels, die grote delen van ons land tot een pool- en toendragebied maakten. Ongebreidd stroomden er brede vlechtende rivieren, die overal waar ze maar konden grind, zand en klei aanvoerden uit de bergen waar ze ontsprongen en dit afzetten in onze streken. Door het geringe verval van het terrein kwamen deze oerrivieren (de voorlopers van Rijn en Maas) tot rust en zetten hun materiaal in pakketjes af, die in de bodemprofielen herkenbaar zijn als regelmatige lagen.

De op een na laatste IJstijd (het Saalien tussen 200.000 en 130.000 jaar geleden) heeft veel invloed gehad op het Utrechtse landschap. De gletsjers waren tientallen meters dik, schuurden door hun enorme massa dalen uit in de ondergrond en wierpen door hun voortstuwende kracht stuwwallen op. De gevolgen daarvan zijn zichtbaar als respectievelijk de Gelderse Vallei en de Utrechtse Heuvelrug.

Een korte warmere periode van tienduizend jaar lang (het Eemien) deed het landijs smelten en de zeespiegel

rijzen. De Rijn verlegde tijdelijk zijn loop naar het noorden en de Noordzee drong zelfs het Eemland binnen. Een tweede IJstijd (het Weichselien genoemd) zorgde weer voor een lagere temperatuur (gemiddeld twaalf graden). De laatste bijna twaalfduizend jaar hebben het landschap gemaakt zoals we het nu zien. Deze periode, het Holoceen, duurt nu nog voort. De periode is eigenlijk wereldwijd te beschouwen als een tussenijstijd, waarin de mens bezit neemt van de natuur. In Nederland, waar de mens voordien verzamelaar en jager was, werd hij landbouwer en dat liet in het hele land sporen na. In de laatste duizend jaar werden, zoals we nog zullen zien, de laatste bosjes en moerassen nuttig gemaakt en was het cultuurlandschap een feit.

Het Holoceen kende een relatief stabiel klimaat, zeker in vergelijking met het Pleistoceen. Een ander kenmerk van het Holoceen was de stijgende zeespiegel door smeltend landijs. Zo'n zevenduizend jaar geleden lag het huidige Haarzuilens vlakbij zee. De zeespiegel stabiliseerde uiteindelijk tot ongeveer het huidige niveau (ruim zesduizend jaar geleden), maar opslibbing van rivieren, veenvorming en natuurlijke dichtslibbing van de kustvlakte zorgden voor tegenwerking. Uiteindelijk zelfs groeide het veenpakket boven het zeeniveau uit.

De omgeving van De Haar bestond vanaf dat moment uit een aantal hogere delen, de stroomruggen, en lage delen, de veenmoerassen. Langs de rivieren waren de eik, beuk en hazelaar de meest voorkomende boomsoorten, terwijl in de lagere veengebieden uitgestrekte elzenbossen en rietlanden domineerden, hier en daar afgewisseld met populieren. De fauna was rijk: elanden, vossen, wolven, oerossen, bruine beren en talloze soorten vogels. Te midden daarvan was de mens nog in zijn Steentijd, maar zette onomkeerbaar land en natuur naar zijn hand.

De Oude Rijn, deel uitmakend van het Utrechtse stroomstelsel, heeft gedurende ongeveer 4500 jaar zijn

Omgeving van De Haar en het Kasteel vanuit het zuiden, 1898.

(SKDH Fotoalbum II, nr. 20)

Een pagina uit de Monumenta van de Utrechtse oudheidkundige Aernout van Buchel (1565-1641). In de linkerkolom een beschrijving van Dirk van Zuylens grafsteen in de Buurkerk. Na de familiewapens volgen de teksten. Vertaling: "Voor Dirk van Zuilen van de Haar, heer van Zevender, Spengen enz., enige zoon van Jan van Zuilen, heer van Zevender, de Haar, Spengen, Kockengen enz., en van Agnes van Renesse, afkomstig uit het beroemde, aloude geslacht Renesse. Nadat hij (twee jaar en enkele maanden) schout van de stad Utrecht was geweest, en opviel door zijn rechtvaardigheid en waakzaamheid, stierf hij helaas een ontijdige dood. Hij keerde, tot groot verdriet van zijn ouders en vrienden, die hem betreunden, terug naar zijn geliefde medeburgers in het hemelse vaderland, vanwaar hij was gekomen. Zijn bedroefde vader heeft deze steen laten plaatsen voor zijn zoon. Hij werd geboren in het heilsjaar 1598, op 9 augustus. Hij stierf in het jaar 1624 op de zesde van dezelfde maand. Zijn beenderen rusten in deze kapel." (HUA, Van Buchel, Monumenta p. 206 (fol. 109v)).

Buurkerk

In verbid fere in ditulio altorum est templum parviale DD. olim
Virgini & Margareti fororum vulgo cingula dictum, binarule
de buurkerke quod magis goro mutilatum est.

A parte Septentrionali proximam ab oriente dextrum positum est
colligium dicto de celande calandis: subtitulatus dicitur
colligium a quo suadetur quod se refert per dicos et nescit putat
quod simul taliter in templo transierunt. Iste vero a balga
fallit vocabulo calandis nomen habere videtur: quod hoc colligium
pacificatorum dicitur inter nobiles familias secula componere so-
lent et sine in fine primitus instituta videntur.
In summa bita parte videtur ducem maris vel alius sancto ab
ipsa dimittitur assumptio in secunda parte illius ex alio loco
mortalibus in terra omnia pueri colligii ad ducem expressi
genitulantur uno habitum canonicali in lincea vestis reliqui ar-
mati a sagis militibus superinduti vultum vero de a b
gorum videntur. In infima parte infima hoc ordine
spectantur.

Het broerchap van de Caland
1541

proximum est dextrum Zulenorum & Rodouco dno de haur
et dicitur ut sub coniuge Eraburgha positum in summa
magna turba a dextris. Cuius signum in ista parte spectantur.

Coronae haec enim
fuerunt auro ab
initio, quod superius
dictum fuit in his
coloribus, sed videntur
a Jo. Verburgho
anno dno 1544
coloribus auro ap-
parere.

Ontwerp van de uitlopers van de profielen van de hoofdtrap, bestek 33 blad 190; uitgewerkt met gebruikmaking van de schoorsteenvoet, voorzien van opschrift: 'Als type te volgen voor de uitlopers van

alle venster en nisprofielen', Joseph Cuypers, september 1893. (NAi HAAR t 19.1)

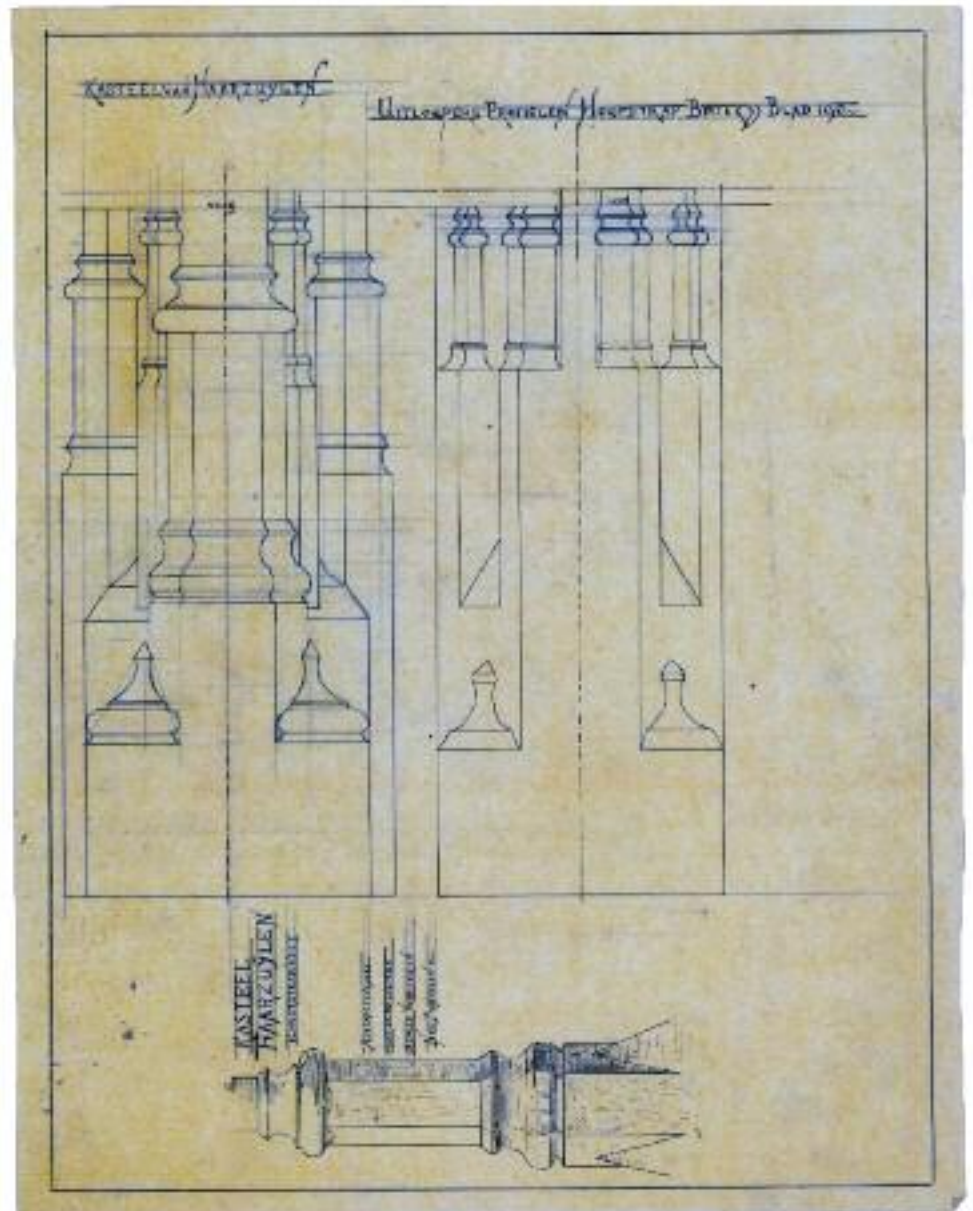

Schets van een tijdens de ontgravingen teruggevonden schoorsteenvoet, voorzien van opschrift: 'Als type te volgen voor de uitlopers van alle venster en nisprofielen', gesignd door Joseph Cuypers, 26 september 1893. (NAi HAAR t 19)

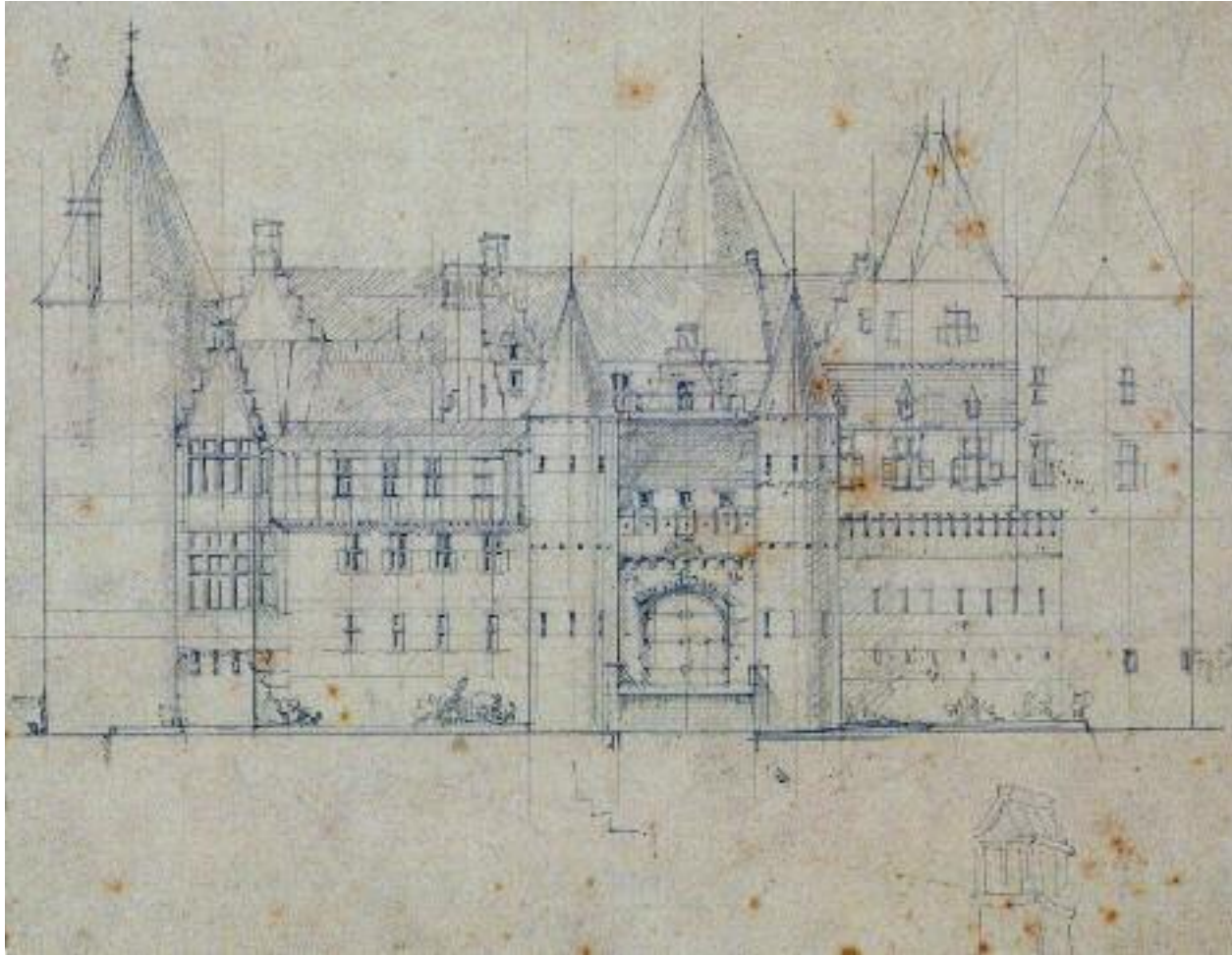
verweven met het ontwerp. Joseph is door zijn opleiding op de hoogte van de nieuwste materialen en technieken. Hij gebruikt ijzeren balken en spanten. In de dienst-ruimten en zolderkamertjes past hij muren en vloeren van gewapend beton, systeem Monier, toe.³³ Weelderig elektrisch licht verhoogt de belevingswaarde en sfeer van de zalen en de Hall. Inventief gebruik van historische vormen en moderne technieken gaan vanzelfsprekend samen in de bouwwereld.³⁴

Varianten voor de ingangsevel

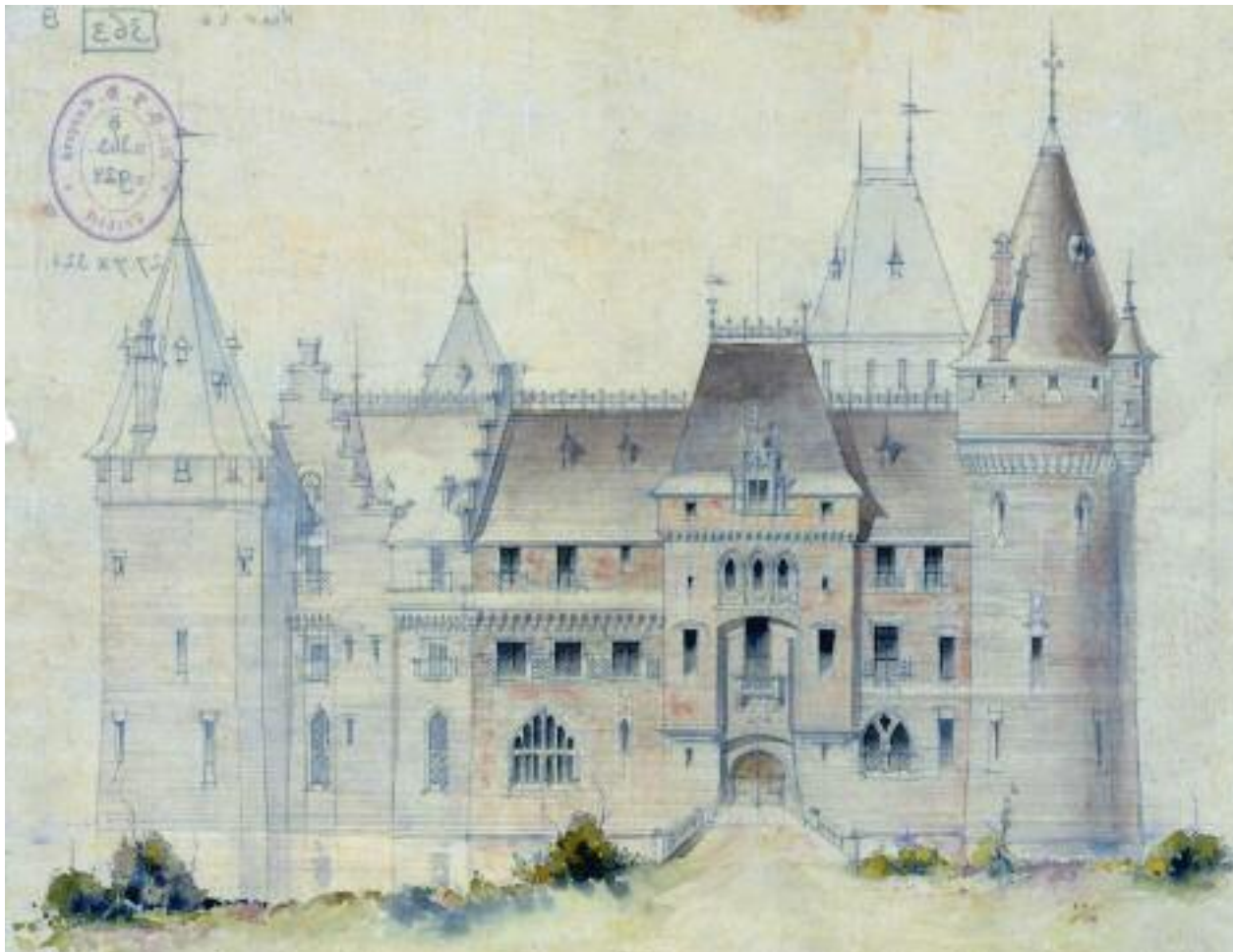
De ontwerpen voor de oostelijke entree bevestigen dat elk onderdeel meer dan eens overdacht is. In de voorstellen voor de 'restauration simple' is er nog geen sprake van een nieuwe ingang, maar al snel komen er rijkere ontwerpen, in een poging de baron te verleiden tot een 'restauration somptueuse'. De ingang komt dan in een nieuwe vleugel tussen de zuidvleugel en de onderbouw van de Riddertoren. Het volume sluit aan op de bestaande weermuur en het oude metselwerk van de zuidvleugel.

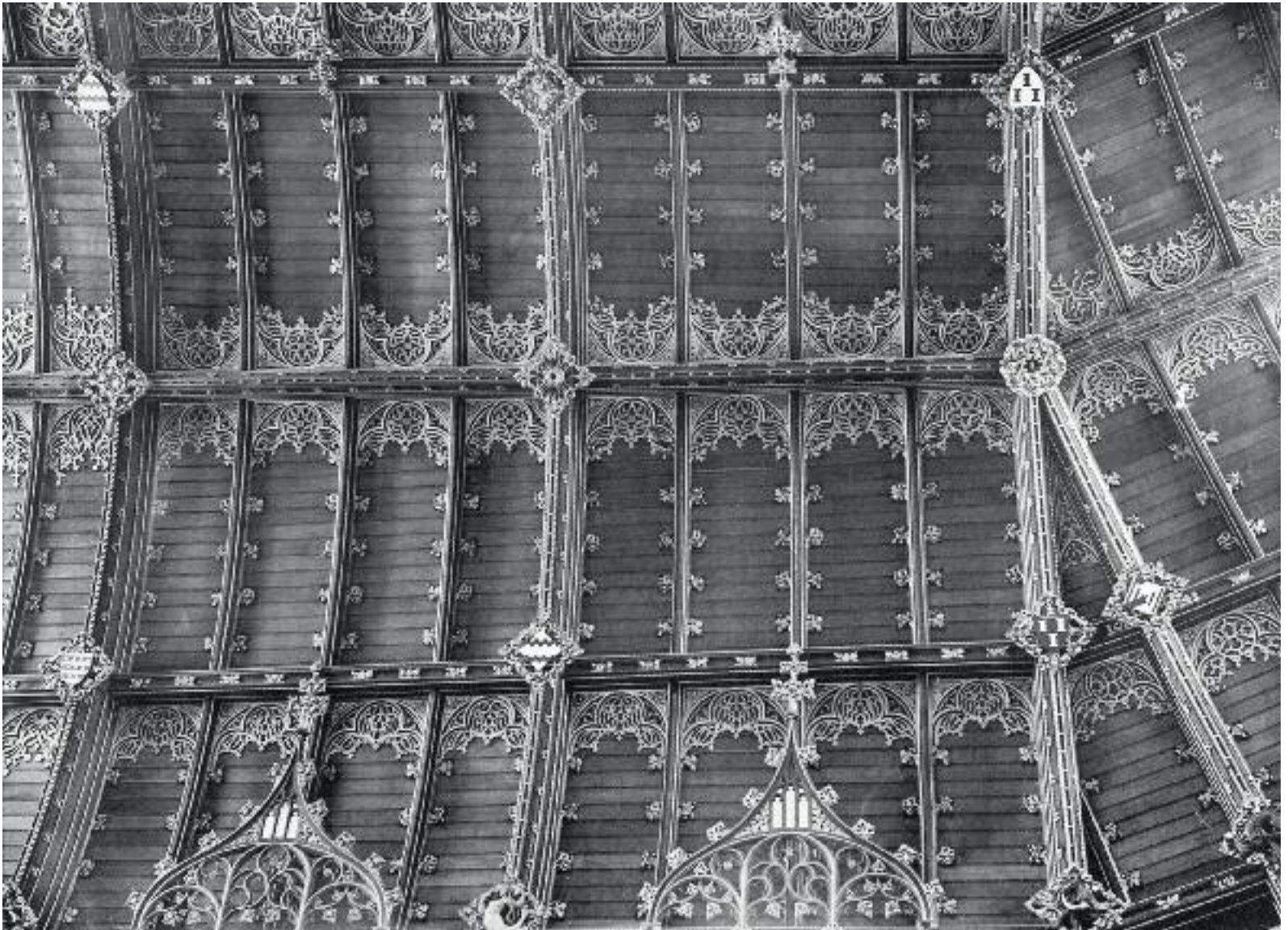
In augustus 1891 is er een eerste project voor een driehoekig voorplein, direct aansluitend aan het oude gedeelte. De oostelijke gracht wordt weggedacht en voorhof en Kasteel zijn toegankelijk door een poort met twee torens. De hof krijgt gekanteelde muren.³⁵ Het is een intrigerend project, waarbij de sobere burcht wordt gecombineerd met een vrij ontworpen verwijzing naar de ridderlijke middeleeuwen. De ommuring is asymmetrisch, met aan de zuidkant een twee etages tellend volume met reeksen kruisramen voor onder meer kinderkamers en een overkragende derde etage in vakwerk. Aan de noordkant vinden we een lagere muur. In de oksel tussen de zuidvleugel en het bestaande muurwerk komt naast de Gevangentoren een vijfzijdige conversatiezaal, met erboven een kinderkamer. Deze zalen kijken met een rijzige erker uit over het park. Cuypers maakt gebruik van de pondération, een van de ontwerpprincipes van Viollet-le-Duc. Daarbij krijgt een symmetrische gevelcompositie afwisseling door binnen die symmetrie te spelen met omvang en vorm van vleugels en bouw- delen. In deze gevel verkennen de bouwmeesters hun vrij-

Ontwerpschets van de opstand van het plan met een voorplein vóór de nieuwe oostvleugel, toegankelijk via een poort tussen twee torens, gezien vanuit het oosten, 1891. (NAi HAAR t 6)
 Naast reeksen kruisvensters is ook een rijzige erker (links) aanwezig. Voor de plattegrond zie afbeelding p. 187 onder.

Ontwerp van de oostgevel door een onbekende, vermoedelijk Franse architect, circa 1891. (NAi HAAR t 32.2)
 De oostgevel is voorzien van een forse ingangstoren, terwijl de bakstenen muren worden afgewisseld met natuursteenornamenten in lijsten en topgevels.

De kap van de Hall, circa 1910. (Publicatie 1910, plaat XXIV)

niet in het zicht. Dat is ondenkbaar. Het geheel wordt net als de kap van Cuypers' Amsterdamse Dominicuskerk bekleed met hout in gotische stijl. Op 2 april 1895 raadt Joseph zijn vader aan van de versieringen mooie tekeningen te laten maken, dan vergeet de baron de Parijse ontwerpen wel. In juni begint de afwerking, die tot 1897 duurt.⁵⁹

Nog zijn de perikelen voor vader en zoon niet over. De houten vakwerk wand blijkt te eenvoudig en wordt in natuursteen uitgevoerd, met arcaden, ajour traceringen, glas-in-loodramen en beelden. Toch nog een kathedrale sfeer in deze beeldenwand, geïnspireerd door de sculpturen in de Salle des Preuses van Pierrefonds en de sculpturen van het stadhuis van Middelburg.⁶⁰ Als de baron in januari 1896 voorstelt die beelden en reliëfs te laten uitvoeren door Franse handwerkslieden zoals Henri Nelson, is Cuypers bevreesd voor plagiaat. Joseph moet stof uit de bekende Utrechtse winkel van Sinkel kopen om 'alle gipsmodellen in de Hall, de ingang der Bibliotheek, de verschillende gallerijen – en de geheele met gips bewerkte en geschilderde wand in de Hall daarmee te doen bespijken', nadat zijn vader heeft bedreigd het

werk te laten afbreken. Weliswaar heeft de baron zich tegen een neef van De Stuers beklagd over het feit dat hij niets te zeggen heeft, maar Cuypers denkt daar anders over.⁶¹ De gang van zaken geeft hem weinig voldoening, want hij maakte maar liefst vier modellen. In maart is Nelson gelukkig nog steeds niet geweest en het werk wordt uiteindelijk door Cuypers' medewerkers in Roermond uitgevoerd.

In juni 1897 is de Hall eindelijk in hoofdvorm gereed. De afwerking van de noordwand met de beelden en het glas-in-lood duurt nog tot na 1902. De voorstellingen worden gekozen volgens de iconografische voorstellen van Luyten, uitgevoerd door bijzondere kunstenaars 'sous la haute direction de M. Cuypers père'.⁶² Als het werk gereed is, schrijft men over een ruimte 'in volkomen harmonie met den ouden bouw, als had de middeleeuwse bouwmeester zelf, gehoorzamen aan de eischen van een nieuwe tijd, hem in zijne architectuur opgenomen'.⁶³ De Hall is de kern van het gebouw geworden, volgt de oude plattegrond en heeft de uitstraling van een ridderlijk pantheon voor de illustere familie Van Zuylen.

De noordwand van de Main Hall, vanaf de galerij op de eerste verdieping aan de zuidzijde, 2020. (Foto Cor Bouwstra)

Colofon

Tien eeuwen Kasteel De Haar verscheen ter gelegenheid van de voltooiing van de restauratie van het Kasteel in 2011.

Het boek verscheen onder auspiciën van Stichting Kasteel de Haar en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Uitgave

WBOOKS, Zwolle

info@wbooks.com

www.wbooks.com

i.s.m.

Stichting Kasteel de Haar

info@kasteeldehaar.nl

www.kasteeldehaar.nl

en

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

www.cultureelerfgoed.nl

Redactie

Jacqueline Heijenbrok / *De Fabryck* – Bureau voor
Gebouwhistorisch Onderzoek (eind- en beeldredactie)

Guido Steenmeijer / *De Fabryck* – Bureau voor
Gebouwhistorisch Onderzoek (eindredactie)

Katrien Timmers / Stichting Kasteel de Haar

Met medewerking van Cor Bouwstra, Ben Olde Meierink,
Klaarke Schuiringa (tekstredactie en registers) en Marjan Twigt
(tekstredactie)

Vormgeving

Roelof Koebrugge BNo, Heerde

© 2013 WBOOKS / Stichting Kasteel de Haar / de auteurs
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevens-
bestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze,
hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of
op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot
de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen.
Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen
gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een
CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te
Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2013.

Derde, herziene druk, 2022

ISBN 978 94 625 8503 4

NUR 648